

riode som en enhed. Men undersøgelsen har vist, at periodens brydninger ikke har sat sig ret mange spor i prædikenerne, ligheden er langt større end forskellen, så at en analyse af hver samling for sig ville resultere i ulidelige gentagelser.

Det forekommer mig dog, at forf. her overbetoner ligheden. Fremstillingen kunne udmærket være strammet noget til fordel for en karakteristik af de enkelte prædikensamlinger og deres behandling af de forskellige lærepunkter og overtagne fromhedsformer. Når det s. 54 hedder, at der i grunden ikke er stor forskel mellem Christiern Pedersens prædikensamling og Caesarius Arlensis' prædikener fra det 6. århundrede, negligerer man den teologi- og fromhedshistoriske udvikling fra det 6. til 16. århundrede. Ser man nærmere efter, kommer forskellen nok for dagen. At der virkelig er forskel mellem de forskellige prædikentyper er forf. naturligvis klar over; s. 228 hvor der er tale om en prædikensamling fra det 14. århundrede, præget af dominikansk mystik, siges det, at der er en »betydelig forskel« mellem disse prædikener og repræsentanter for *devotio moderna*. En undersøgelse af Christiern Pedersens postille under dette synspunkt, dens afhængighed af senmiddelalderens *devotio moderna* og bibelhumanisme, vilde uden tvivl have givet interessante nye resultater. Antydningen findes allerede hos J. Oskar Andersen og C. J. Brandt.

Men selvom den valgte fremstillingsform udviser konturerne mellem de forskellige prædikentyper og fortøner den historiske udvikling, vil dr. Riisings afhandling sikkert blive stående som et standardværk til indførelse i de danske middelalderprædikener. Takket være den udførlige skildring af disses indhold kender vi nu den danske kirkes forkyndelse før reformationen.

Niels Knud Andersen

Hans Chr. Johansen: Befolkningsforhold og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense University Press, 1975. 209 s. Kr. 69,00.

Igennem det sidste snes år er interessen for studiet af befolkningsforhold i det 18. og 19. århundrede steget markant. Blandt de vigtigste årsager hertil er dels en øget forståelse af sammenhængen mellem industrialiseringens udvikling og befolkningsudviklingen, dels en tydelig påvirkning fra den familie-sociologiske forskning. Hertil kommer, at den teknologiske udvikling har muliggjort analyser af data-sæt af en størrelsesorden og en kompleksitet, som det ikke tidligere har været muligt at gennemføre. Demografiske studier inden for denne forskningstradition er normalt blevet gennemført som totalundersøgelser af forholdene inden for enkelte,

velafgrænsede lokaliteter. Analyser på grundlag af repræsentative stikprøver byder imidlertid i visse sammenhænge på ikke uvæsentlige fordele af metodisk og ressourcemæssig art.

På grundlag af erfaringerne fra en forundersøgelse, hvorfra resultater tidligere er blevet publiceret (*Historie IX*, s. 85–122), besluttede professor Hans Chr. Johansen, at hovedundersøgelsen, hvis resultater her er fremlagt, skulle gennemføres som en totalundersøgelse på grundlag af en repræsentativ stikprøve af landsogne. Udgangspunktet for fastlæggelsen af dette udvælgelsesdesign var en vurdering af forundersøgelsens resultater med hensyn til det, man har kaldt identifikationsprocenten. Herved forstås den andel af de i undersøgelsen inddragne enkeltpersoner, der med en rimelig grad af sikkerhed har kunnet genfindes i mindst 2 forskellige kilde-grupper. Identifikationsprocenten var overraskende lav i forundersøgelsen på trods af, at den gennemførtes i Rougsø herred, hvis »naturlige« grænser måtte antages at medføre en mindre bortvandring fra herredet som helhed, end man finder andre steder. Det forekommer at være en rimelig konsekvens af denne konstatering af en beskedent identifikationsprocent selv under disse optimale omstændigheder, at man i stedet søger at sikre en højere grad af repræsentativitet med hensyn til udvalget af sogne. Undersøgelsen er derfor blevet gennemført på grundlag af en tilfældig stikprøve, bestående af 26 landsogne, stratificeret efter stifter. Folketallet i disse sogne udgjorde tilsammen 1.0 pct. af landbefolkningen nord for Kongeåen både i 1787 og i 1801.

Fremgangsmåden har derefter været den i princippet enkle, at oplysningerne om hver enkelt i disse folketællinger forekommende person, samt om samtlige dåbs- og begravelseshandlinger i perioden 1741–1801 og om samtlige vielser i perioden 1755–1801 i de 26 sogne er blevet overført til hulkort efter de i et bilag omhyggeligt dokumenterede koder. Det enkle i principperne kan dog ikke skjule, at der her er ydet en meget betydelig arbejdsindsats, som også andre vil kunne nyde godt af. Næste trin i undersøgelsen har så været at søge at gruppere disse i alt godt 65.000 enkeltoplysninger omkring de væsentligt færre enkeltpersoner på en sådan måde, at det i videst mulige omfang blev muligt at få et billede af de pågældendes livscyklus. Hensigten hermed er selvfølgelig at vinde mere præcis viden om befolkningsforholdene på en tid, hvor den offentlige statistik ikke gør det muligt at uddrage de oplysninger, som moderne demografisk forskning har behov for til en tilfredsstillende analyse af befolkningsudviklingen.

To typer af metodiske problemer rejser sig her. Det første kan kaldes *identifikationsproblemet*. Det vedrører selve identifikationen af den enkelte person, dvs. hvordan man kan vide, om det er samme person, flere forskellige oplysninger vedrører, og om man har fået alle oplysninger i

materialet om en bestemt person med. Det andet hovedproblem, som ligger i forlængelse af det første, kunne kaldes *bortfaldsproblemet*. Allerede i navnet ligger, at det drejer sig om de problemer, som opstår fordi nogle personer falder ud af undersøgelsen. Det har væsentlig betydning for generaliseringsmulighederne og hænger sammen med, at det ikke har været muligt at løse alle identifikationsproblemer, og at det ikke har været muligt at finde en tilstrækkelig informationsmængde om en større eller mindre del af undersøgelsens personer.

Identifikationsproblemerne er som metodisk problem ikke særegne for denne type forskning; men det er noget særligt, at man ad maskinel vej og under fastlagte logiske betingelser kan »matche« de enkelte oplysninger efter eksempelvis køn, navn (eller de to første bogstaver i for- og efternavn, som her viser sig at være tilstrækkelige), alder, bopæl, civilstand, evt. ægtefælles navn osv. Johansens konklusion med hensyn til mulighederne for at forlade sig på en rent maskinel sammenkobling af et dansk materiale som dette er imidlertid negativ: enten får man en for lav identifikationsprocent, eller også får man for mange fejlidentifikationer. Som følge heraf er der anvendt en blanding af maskinel og manuel bearbejdelse i denne fase, hvor der ved den manuelle gennemgang dels er løst/afgjort tvivlsspørgsmål, dels er taget højde for blandt andet konstaterede forskelligheder i kirkebogsføringen.

Resultatet af dette store ordningsarbejde er, at de 65.132 personoplysninger fordeler sig på 30.624 personer. Som venteligt er der imidlertid tale om en yderst skæv fordeling (jfr. tabel 5.5.). For 16.346 personer (53 pct.) har der kun kunnet findes én eneste oplysning, og for andre 8.952 (29 pct.) kun 2 oplysninger. Forklaringen på, at der er så mange med så få oplysninger er dels kirkebogsføringen, dels – og nok så vigtigt – en meget betydelig geografisk mobilitet. Og i denne undersøgelse er der jo slet ikke – modsat Rougsø-undersøgelsen – nogen chance for at finde de bortvandrede i andre af de undersøgte sogne. Betydningen af det bortfald, der her er tale om – i hvert fald i relation til hovedparten af de senere analyser – må ikke overses. Således er det indlysende, at for eksempel tjenestefolk har udgjort en langt større andel af denne gruppe end af den gruppe personer, som har været så stabile i deres bosætningsgrupper efter eksempelvis køn, navn (eller de to første bogstaver i for- og efternavn), at de har kunnet dukke op flere forskellige steder i materialet.

Stikprøvens repræsentativitet behandles omhyggeligt i kapitel VI, hvor det ved hjælp af en række Chi²-tests sandsynliggøres, at de yderst beskedne afvigelser mellem den samlede stikprøve og de tilsvarende totaltal skyldes tilfældigheder. Dette gælder dog ikke erhvervsfordelingerne i 1787 og i 1801, hvor forklaringen på den manglende overensstemmelse utvivlsomt er forskelle i registreringspraksis og ikke repræsentativitetsproblemer. Man kunne måske indvende her, at Johansen nok vurderer

den statistiske indsigt hos hovedparten af sine læsere lidt for optimistisk. Selv om fremstillingen på ingen måde er tynget af unødigt anvendelse af statistiske tests og begreber, så tror jeg dog, at det havde været rigtigt i et appendiks eller på anden måde at give en kort og mod de aktuelle anvendelser orienteret introduktion til de benyttede statistiske udtryk og tests – også selv om det findes i enhver elementær lærebog i statistik.

Til diskussionen af stikprøven følger sig en indgående diskussion af det benyttedes materiales pålidelighed og fuldstændighed. Fremgangsmåden er her, at oplysninger om samme forhold (for eksempel alder/fødselsår) fra forskellige kilder sammenstilles for den del af undersøgelsens personer, for hvem man har netop de oplysninger, der kan belyse dette forhold. Således er i tabel 7.4 vist afvigelser mellem alder opgivet ved folketællingen i 1801 og alder beregnet ud fra dåbsår for de 3.582 personer, for hvem der har kunnet etableres en entydig forbindelse mellem dåbsregisteret og 1801-registeret. Skønt der er tale om et af de tilfælde, hvor flest personer er inddraget, ses det, at der alligevel kun er tale om knap 12 pct. af samtlige personer i materialet. Ikke desto mindre er der vel ingen grund til at tvivle på holdbarheden af konklusionen: den gennemsnitlige afvigelse er beskeden, især for aldersgrupperne op til 40 år, og hovedparten af de opgivne aldre ligger inden for et snævert interval omkring den rigtige alder. For nogle få procents vedkommende er afvigelserne imidlertid betydeligt større, og for de ældre aldersklasser konstateres en tydelig tendens til at opgive for lav alder. Også for en række af de andre undersøgelser af materialets pålidelighed er konklusionen, at dersom man ser på gennemsnittene, er problemerne små, selv om der for enkelttilfælde kan konstateres visse ikke uvæsentlige afvigelser.

Johansen foretager derefter en meget velunderbygget vurdering af materialets fuldstændighed; trods alle problemer med bortfald er undersøgelsen så stor, at en række interessante kontrolmuligheder kan bringes i anvendelse, når det gælder spørgsmålet om dødfødtes placering og mangler i dåbslisterne, i begravelseslisterne og ved folketællingerne. Her skal kun nævnes genbrug af fornavne i samme familie, et ræsonnement på grundlag af tvillingefrekvensen og en analyse på grundlag af afvigende vækstprocenter i 4 af 26 sogne. Det viser sig, at med hensyn til fuldstændigheden er der god grund til at have mere tillid til folketællingernes bestandsopgørelser end til tallene for befolkningens bevægelser, et resultat, som også Aksel Lassen tidligere er kommet til.

På grundlag af det således indsamlede og vurderede materiale gennemgås i de tre afsluttende kapitler henholdsvis befolkningsudviklingen, erhvervsstrukturen og husstandsstrukturen i det 18. århundredes sidste halvdel. Kapitlet om befolkningsudviklingen redegør omhyggeligt for udviklingen i de enkelte komponenter (især vielse, fødsel og død), ligesom der foretages en afprøvning af en række hypoteser, som er blevet lanceret i forbindelse med andre undersøgelser. Dette sker blandt andet

på grundlag af de 251 familier, som har kunnet rekonstrueres i et sådant omfang, at de har kunnet give de nødvendige oplysninger for de centrale fertilitetsberegninger. Det viser sig her, som det også tidligere af Poul Thestrup er påvist for Glostrup, at den således fundne aldersbetingede fertilitet er højere end den, der er fundet ved en række udenlandske undersøgelser. At så få familier har kunnet rekonstrueres øger selvfølgelig usikkerheden på denne del af analysen. Hertil kommer, at der naturligvis er en vis overrepræsentation af gårdmandsfamilier i materialet, både i forhold til hele stikprøven og i forhold til hele folketællingen.

Som nævnt er det centrale i Johansens behandling af befolkningsudviklingen udviklingen i dennes enkelte komponenter, og mange af konklusionerne vedrørende disse forhold er da også af betydelig interesse. Det føles imidlertid som et savn, at der ikke er gjort meget ud af en sammenfatning og en analyse af befolkningsudviklingen i et lidt større perspektiv. Afsnit 8.1 giver ganske vist en kortfattet redegørelse for hovedlinjer i befolkningsudviklingen, men det forekommer mig, at en udbygning af dette afsnit ville have været rimelig.

I bogens sidste kapitel redegøres der for husstandsstrukturen. Yderst overbevisende er blandt andet påvisningen af 3-generationsfamiliernes ringe udbredelse og husstandenes beskedne gennemsnitsstørrelse i disse landsogne. Det svarer helt til, hvad der ved en række tidligere undersøgelser er blevet konstateret dels for andre områder her og i udlandet, dels for andre perioder i det 18. og 19. århundrede. Myten om de gode gamle dages familie- og husstandsstruktur må vel efterhånden være blevet aflivet grundigt nok!

Som det vil være fremgået, er det foreliggende arbejde en sober og stort set overbevisende fremlæggelse af resultater af forskellig art fra en undersøgelse, der – trods al anvendelse af moderne hjælpemidler – må have været overordentlig arbejdskrævende. Blandt andet derfor er det glædeligt, at andre vil kunne komme til at udnytte andre sider af det indsamlede materiale. Også af den grund er det godt, at Johansen har lagt så megen vægt på at give en veldokumenteret redegørelse for materialets kvalitet. At bortfaldsproblemet står tilbage som uløst – og måske uløseligt? – problem er så en anden sag. Det er nærliggende at nævne muligheden af en person-specifik eftersøgning i alle et sogns nabosogne, men det er også indlysende, at det ville være meget ressourcekrævende.

Både den omhyggelige redegørelse for og diskussion af metodiske problemer ved udnyttelsen af dette righoldige materiale og de fremlagte resultater med hensyn til befolkningsudvikling m. m. i det 18. århundredes sidste halvdel er af en sådan art, at det ikke vil være muligt at komme uden om Hans Chr. Johansens arbejde i de kommende års historisk-demografiske forskning.

Jørgen Elklit